

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בשלח, תשס"ט
מספר 795מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ולא נַחֵם א-להים דרך ארץ פלשתים

פרשנים דנים בהסבר לפסוק זה הפותח את פרשתנו. מקצתם רומזים לאגדה ידועה, ורש"י רומז באופן כללי: "ומדרשי אגדה יש הרבה". "חזקוני" מפרט יותר ומביא את גרסת התרגום הירושלמי, שבני אפרים טעו בחישוב הקץ ומיהרו לצאת ממצרים שלושים שנה קודם המועד. להלן נדון באגדה זו ובמשמעותה. המדרש על יציאתם המוקדמת של בני אפרים מביא מובאות מהמקרא, החל בפסוק הקשה שהוא כותרת רשימה זו – "ולא נַחֵם א-להים דְּרֹךְ אֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים כִּי קָרוֹב הוּא" (יג:ז), וממשיך בקטעים מתהלים, הושע ודבהי"א. הגרסאות השונות של המדרש מצויות בתרגומים הקדומים של הנ"ך, בגמרא ובמדרשים קדומים ומאוחרים.¹ בכמה מהן אף נשאלת השאלה מי הם המתים שהחיה יחזקאל. הנוסח הנרחב והמפורט של המדרש נמצא בשמות רבא (כ-יא):²

"ולא נַחֵם א-להים דרך ארץ פלשתים כי קרוב הוא" – למה? אלא שטעו שבטו של אפרים ויצאו ממצרים, עד שלא שלם הקץ, ונהרגו מהם שלשים ריבוא. ולמה נהרגו? שחשבו מיום שנדבר (עם) אברהם בין הבתרים וטעו שלשים שנה, שנאמר: "בְּנֵי-אֶפְרַיִם נוֹשְׁקֵי רוּמֵי-קֶשֶׁת הִפְכוּ בְיָוֶם קָרֵב. לֹא שָׁמְרוּ פְרִית אֶל-לֵהִים וּבְתוֹרָתוֹ מֵאֲנוּ לְלַכֵּת" (תה' עח:ט-י). ולולי שטעו, לא יצאו. ומי חפץ להוציא אל הורג בניו? אפרים, שנאמר "וְאֶפְרַיִם לְהוֹצִיא אֶל-הַרְגַּ בְּנָיו" (הו' ט:יג). 'והרגום פלשתים', שנאמר: "וּבְנֵי אֶפְרַיִם שׁוֹתְלָח... וְהַרְגוּם אֲנָשֵׁי-נֶת" (דבהי"א ז:כ-כא). והיו עצמותיהם שטוחים בדרך ועשויים חמרים חמרים, שכבר היה להם שלשים שנה שיצאו, עד שלא יצאו אחיהם ממצרים. אמר הקב"ה: אם יראו ישראל עצמות בני אפרים שטוחים בדרך, יחזרו למצרים.

ליציאתם המוקדמת של בני אפרים ניתנו שני טעמים. הגרסה במכילתא מדגישה את חטאם "שעברו על הקץ ועברו על השבועה".³ בלידשטיין מסתמך על התרגום המיוחס ליונתן ומניח שמדובר בשבועה שהשביע יוסף את אחיו ובניו לא לצאת ממצרים טרם בוא הגאולה.³ אבל הגרסה שציטטנו משמו"ר מרככת את חטאם בהדגישה שיציאתם נבעה מטעות בחישוב הקץ. הטעם הראשון, שדחקו את הקץ ועברו על השבועה, מסתמך על מדרש שיהש"ר (ב:ז). שם, בדרשתו של ר' אוניא: "ארבע שבועות כנגד ד' דורות שדחקו את הקץ", ועמן נמנים בר כוזבא ושותלח בן אפרים. על סמך זה יש הטוענים שקישור סיפור יציאתם המוקדמת של בני אפרים עם מרד בר-כוכבא, נועד להביע התנגדות או התרעה מפני מעשה מרי כזה בהווה או בעתיד.

מזמור ע"ח בתהלים, שממנו מוציא המדרש את הפסוקים הרלוונטיים, פותח במשל ובחידה:
אֶפְתָּחָה בְּמִשְׁלַל פִּי אֲבִיעָה חֵידוֹת מְנִי-קָדָם. אֲשֶׁר שָׁמְעֵנוּ וְנִדְעָם וְאֲבִוְתֵינוּ סִפְרוּ-לָנוּ... וַיִּקֶּם עֲדוֹת בְּיַעֲקֹב וַתּוֹרָה שָׁם בְּיִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר צָוָה אֶת-אֲבִוְתֵינוּ לְהוֹדִיעָם לְבְנֵיהֶם... וְלֹא יִהְיוּ פְּאֻבוֹתֶם דּוֹר סוֹרֵר וּמְרָה דּוֹר לֹא-

¹ למשל, מכילתא, בשלח; פסיקתא דרב כהנא, בשלח; פרקי דרבי אליעזר, פרק מח; סנהדרין צב: יל"ש דבהי"א רמז תתרע"ז; שהש"ר ב, יח; תרגומים ליח' לז, תה' עח, דבהי"א ז.

² מחקרים על מדרש זה ראו יוסף היינמן, "משיח בן אפרים ויציאת מצרים של בני אפרים בטרם קץ", תרביץ מ (תשל"א), וראו שם ביבליוגרפיה נוספת; יעקב בלידשטיין, "יציאת מצרים של בני אפרים – דיון חוזר", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ה (תשמ"ו), וראו שם ביבליוגרפיה נוספת.

³ שם, עמ' 2.

הָכִין לְבוֹ וְלֹא-נֶאֱמָנָה אֶת-אֵל רֹחוֹ. בְּנֵי-אֶפְרַיִם נוֹשְׁקֵי רוּמֵי-קֶשֶׁת הִפְכוּ בַיּוֹם קָרָב. לֹא שָׁמְרוּ בְרִית אֶל־לֵהֵם וּבְתוֹרָתוֹ מֵאֲנוּ לְלַכֵּת. וַיִּשְׁפְּחוּ עֲלֵיהֶם וְנִפְלְאוּתָיו וְנִפְלְאוֹתָיו אֲשֶׁר הִרְאָם.

רד"ק וראב"ע מוצאים קשר בין המשל והחידה שבפתיחה של המזמור לסיפור בני-אפרים שבא לאחר מכן, בפסוקים ט-יא. הדרשנים והתרגומים הארמיים (הירושלמי ותרגום המיוחס ליונתן) מספרים גם בהקשר לפסוקים אלו את האגדה על יציאתם המוקדמת של בני אפרים.

במקרא, אפרים מזוהה עם ישראל, ויש לזה דוגמאות רבות: התרגום לתהלים על אתר הוא: "כנישתא דישראל", והראב"ע מפרש: "בני אפרים, דרך דרש, כי כל ישראל ייקראו כן, כמו: 'הבן יקיר לי אפרים'. גם רמז לבני-אפרים שיצאו ממצרים בטרם געת הקץ". כך ר' מנחם המאירי: "ולוי נראה לפרש שבני אפרים נאמר על כל ישראל על שם שמלכות ישראל היה משבט אפרים", וכך גם ר' ישעיה מטראני.

המדרש מזכיר כמה מילים מהושע (ט: יג), ובהמשך המדרש מביא פסוקים מדב"ה א"א ז: כ-כב: וּבְנֵי אֶפְרַיִם, שׁוֹתֵלַח, וּבְרַד בְּנוֹ וְתַחַת בְּנוֹ... וְזָבַד בְּנוֹ וְשׁוֹתֵלַח בְּנוֹ, וְעֶזְרָא וְאֶלְעָד וְהַרְגוּם אֲנָשֵׁי-גַת הַנּוֹלָדִים בְּאֶרֶץ, כִּי יָרְדוּ לְקַחַת אֶת-מִקְנֵיהֶם. וַיִּתְאַבְּלֵם אֶפְרַיִם אֲבֵיהֶם, יָמִים רַבִּים. וַיָּבֵאוּ אֹתָיו לְנַחְמוֹ.

הקטע הזה מדב"ה א"א עשוי להיקרא בשני אופנים. לפי רש"י, הנולדים בארץ הם אנשי גת. אולם לא כך סובר רד"ק: "ולפי דעתי כי הנולדים בארץ שב לבני אפרים". ובהמשך דבריו הוא מסביר מדוע לדעתו מקרה הריגתם היה במדבר, ופירושו מעלה ספק אם אמנם היו ההורגים פלשתים. יש להבהיר שהגרסה במדרש "והרגום פלשתים" היא אינטרפרטציה של הדרשן, כיוון שפרט זה לא נאמר במובאות מהמקרא המצויות במדרש. אבל יש, כאמור, גרסאות אחרות של המדרש, ובהם מסופר על סופם הטראגי של בני-אפרים. כך בפרקי דרבי אליעזר פרק מח:

רבי אליעזר אומר: כל אותן שנים שהיו ישראל יושבין במצרים, היו יושבין בטח ושאנן, עד שבא יגנון מבני בניו של אפרים ואמר: נגלה עלי הקב"ה להוציא אתכם ממצרים. בני אפרים בגאות ליבם, שהיו מזרע המלוכה גיבורי-כח במלחמה, עמדו ולקחו נשיהם, בניהם ובנותיהם ויצאו מצרים. ורדפו המצרים אחריהם והרגו אותם.

נוסח דומה נמצא בילקוט שמעוני (דב"ה א"א רמז תרע"ז), אלא שיש בו שני שינויים חשובים:

1. במקום השם יגנון שבגרסת פדר"א, מופיע השם נון.
2. בנוסח בפדר"א כתוב "בגאות ליבם", ויש בזה כדי להעיד על אחריותם של בני אפרים, ואילו ביל"ש הנוסח הוא "בגאות ליבו" – עדות לאחריות השולח.

באיגרת תימן של הרמב"ם מובאת תמצית הנוסחים הנ"ל, אולי כדי להרתיע את יהודי תימן מהסיכונים שבחישובי הקץ: "כאשר שלמו ארבע מאות שנה למעמד בין הבתרים יצאו ממצרים מקצת ישראל שלושים שנה לפני שעמד משה, וחשבו שכבר שלמה הגלות, ונשמדו והרגום המצרים, ונתחזק שעבודם".⁴

אם נסתמך על גרסת ילקוט שמעוני, פרקי דרבי אליעזר, ומסקנת הרמב"ם שהמצרים הם שהרגו את בני-אפרים שיצאו ממצרים בטרם עת,⁵ אני מעז להעלות השערה שאולי עשויה לפתור במעט את חידת מותם של בני-אפרים. כידוע, העדות האפיגרפית היחידה מאותם ימים שמזכירה את השם ישראל היא אסטלת מְרִנְפַתַח - כתובת הנצחה שנועדה לפאר את מבצעי מרנפתח.⁶ מרנפתח הוא יורשו של רעמסס השני, ולדעת חוקרים רבים, בימיהם (במאה ה-13 לפנה"ס) התרחשה יציאת מצרים. השורות האחרונות של הכתובת נוגעות לאזורינו:

נבוזה כנען בכל רע/ נשבתה אשקלון נתפשה גזר/ ינועם היתה כלא היתה/ ישראל הושם זרע אין לו/ היתה חארו כאלמנה מפני מצרים/ כל הארצות כולן שקוט שקטו/ כל אשר נדד הוכנע על ידי מלך מצרים העליונה והתחתונה.

כאמור לעיל, בהסתמך על המדרש בנוסח המפורט שבשמו"ר, נחרץ גורלם של בני אפרים בשל טעותם בספירת קץ עבודתם. לפי גרסת המדרשים, בפדר"א, וילקו"ש, וכגרסת הרמב"ם באגרת תימן, שהמצרים הרגום (והדגשתו כי מדובר דווקא ב"קצת ישראל") הרי שיש מקום לשער שהמתואר באסטלת מרנפתח מתייחס לבני אפרים שנהרגו.

⁴ אגרות הרמב"ם תרגום הרב קאפח מוסד הרב קוק. ירושלים, תשנ"ד עמ' מא.

⁵ לוי, גינזבורג מזכיר בספרו אגדת היהודים (הערות לכרך יא, עמ' 269 הע' 10) את רוב המקורות המדרשיים לאגדה זו ואת המקור מספרי היובלים (מו ט-יד, מהד' כהנא, כרך א, ספר א, עמ' שז), ששם מסופר על מלחמה בין מצרים לכנען ועל אגדת בני-אפרים. תודה לפרופ' י" בלידשטיין שהפנה תשומת לבי למקור זה.

⁶ האסטלה נתגלתה בתבי על ידי פטרי בשנת 1896 ונקראת גם אסטלת ישראל. ראו ערך "מצרים", האנציקלופדיה העברית, כרך כד, עמ' 176-175, ובכרך ארץ ישראל, עמ' 263, ולאחרונה בספרה החשוב של פנינה גלפז-פלר, יציאת מצרים מציאות או דמיון (הוצאת שוקן תשס"ג) עמ' 127-128.

לסיכום אפשר לומר שיש בידינו רמזים ברורים בנ"ך (תהילים, הושע, דבהי"א) לאירוע מיציאת מצרים שלא נזכר בתורה. רמזים אלו נקלטו במדרש, שהרבדים הראשונים שלו הופיעו כבר במאות הראשונות לספירה בתקופת התנאים, ולאחר זמן הם התפתחו לגרסה ספרותית. שאלה מעניינת עולה כאן: האם בני אפרים יצאו לדרכם בזמן היות בני ישראל במצרים או ניסו להקדים את כניסתם לארץ לאחר המפקד הראשון שנערך במדבר, בשנה השנית ליציאתם. במקרה הזה בשל הפער בין שני המפקדים⁷ ייתכן לומר שניסיון כניסתם לארץ קרה לאחר המפקד הראשון ולאחר שנגזרו עליהם ארבעים שנות נדודים במדבר. אולי רק אז פרשה קבוצה של כמה אלפים מבני-אפרים שלא השלימו עם רוע הגזירה וחשו שביכולתם לפרוץ דרכם לארץ (בגאווה לבם), וגורלם עפ"י המדרשים ומצבת מרנפתח, היה מר.

בנימין סלנט
קיבוץ סעד

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

⁷ פרקים ב' וכו"ו בספר מדבר מתארים שני מפקדים שנערכו בישראל, ועל פי הכתוב היה פער שלילי של כשמונת אלפים נפש ויותר לשבט אפרים לעומת פערים חיוביים גדולים בשבטים האחרים.